

УДК 376.64 :316.612

В.П. Старцева

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОРІЄНТУВАННЯ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті висвітлюються питання соціальної інтеграції дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, результати дослідження психологічних особливостей соціально-побутового орієнтування та визначення психолого-педагогічних умов його оптимізації.

Ключові слова: соціально-побутове орієнтування, затримка психічного розвитку, діти-сироти молодшого шкільного віку, соціально побутові вміння і навички.

В статье освещены вопросы социальной интеграции детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР, результаты исследования психологических особенностей социально-бытового ориентирования и определение психолого-педагогических условий его оптимизации.

Ключевые слова: социально-бытовое ориентирование, задержка психического развития, дети-сироты младшего школьного возраста, социально бытовые умения и навыки.

Актуальність дослідження особливостей соціально-побутового орієнтування як важливого елементу соціалізації дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку зумовлена потребою наукового висвітлення означеної проблеми.

Однак, є підстави стверджувати, що рівень підготовки та готовності таких дітей до засвоєння прийнятих у суспільстві норм та правил, форм поведінки та спілкування залишається однією зі складних та недостатньо вирішених проблем корекційної школи.

Ураховуючи негативний вплив материнської депривації на соціальну адаптацію дітей-сиріт із ЗПР, значні недоліки щодо їхнього орієнтування в соціальному середовищі, зокрема в питаннях соціально-побутового характеру, особливої уваги потребують питання використання потенціалу СПО для корекції, розвитку та соціальної адаптації дітей- сиріт із ЗПР молодшого шкільного віку; питання можливостей і методик корекційного впливу з метою попередження дезорієнтування у соціальних відносинах,

включення в них, використання навичок спілкування у повсякденному житті та розв'язання складних життєвих ситуацій.

Аналіз міри розробленості обраної проблеми в загальній та спеціальній літературі, психолого-педагогічній практиці та проведений теоретичний аналіз широкого масиву досліджень науковців різних психологічних шкіл дозволив узагальнити наукові погляди та уявлення щодо соціально-побутового орієнтування, розглядати його як наявність в особі знань, умінь та навичок щодо суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної активності у сфері побуту і соціальних відносин, його структуру, психологічні та особистісні характеристики щодо орієнтування в побуті дітей із ЗПР, залежність рівня сформованості СПО як від суб'єктивних (недоліки підготовки педагогічного персоналу), так і об'єктивних обставин (порушення процесів саморегуляції, імпульсивність поведінки, низька працездатність, домінування пасивності

у різних видах діяльності, відсутність життєвих перспектив тощо), а також соціальної ситуації та її суб'єктивної значущості, а звідси – використати досвід вирішення цієї проблеми в умовах роботи з дітьми-сиротами молодшого шкільного віку із ЗПР.

Грунтовний аналіз науково-літературних джерел, а також досвіду шкіл-інтернатів показав, що практична діяльність спеціальних психологів та корекційних педагогів щодо формування знань, умінь і навичок соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт з ЗПР молодшого шкільного віку методично забезпечена недостатньо відповідними науковими розробками та практичними рекомендаціями.

Соціально-побутове орієнтування і в аспекті діяльності, і в аспекті спілкування ми розглядаємо як доступний засіб соціального захисту, як своєрідний компенсаторний механізм, що збільшує шанси такої дитини на розширення життєвих перспектив.

У нашому конкретному випадку під соціалізацією дітей-сиріт із ЗПР будемо розуміти процес формування особистості дитини засобами СПО та засвоєння досвіду побутової і соціальної діяльності, в процесі якої вона перетворює набутий досвід у власні цінності та орієнтації, доцільно залучає до своєї поведінки норми і шаблони, прийняті у суспільстві чи групі. Становлення особистості значною мірою визначається тим, в яких соціальних умовах вона зростає

Вивчення проблеми свідчить, що СПО можна розглядати як щабель на шляху соціалізації дитини, становлення її особистості, оскільки воно стосується її первинної зорієнтованості (передусім на рівні знань, навичок, умінь) щодо найближчого оточуючого предметного та суспільного середовища і стосується дій з предметним світом (діяльності) та спілкування з людьми. СПО є тією основою, на якій надбудовується увесь подальший досвід дитини та формується її особистість. А тому його забезпечення має здійснюватися на ранніх етапах онтогенезу дитини з

урахуванням можливостей її розвитку, становлення у неї діяльності та спілкування [2; 3; 6 та ін.].

Для розуміння суті СПО, його місця у процесі соціалізації дитини в умовах школи-інтернату, на нашу думку, корисним є наступне міркування. Розвиток особистості, як і будь-якої живої істоти, відбувається у процесі життєдіяльності, яка обумовлює комплексне становлення її якостей. Саме тому, потрапляючи до певного середовища, людина вимушена взаємодіяти з ним, відповідним чином функціонувати. У результаті вона повинна змінюватися, адаптуватися до обставин, які виникають у цьому середовищі. Цілеспрямоване формування якостей особистості дитини відбувається в процесі її адаптації передусім до педагогічного середовища. Тому основним засобом формування і розвитку особистості дитини є занурення її до спеціально створених педагогічних середовищ.

Виходячи з існуючих досліджень щодо проблеми, соціально-побутове орієнтування є ланкою, що об'єднає предметний світ та соціальні відносини, а також є необхідною складовою педагогічного середовища школи-інтернату у ланцюжку –природно-предметне середовище → педагогічне середовище школи-інтернату → соціальне середовище.

Саме у зазначеному контексті і розглядається нами сутність, значення та можливості вирішення проблеми СПО у психології та педагогіці.

Враховуючи значення СПО для становлення особистості дитини, вивченню проблеми, її різноманітних аспектів (самообслуговування, господарська культура, вміння спілкування, формування культури поведінки та ін.) присвячено численні психолого-педагогічні дослідження. Слід зазначити, що власне поняття –соціально-побутове орієнтування» використовується у працях В.І. Андрієнко, Д.А. Віткаускайте, Л.С. Дробот, Т.С. Зикової, В.Й. Кондрашина, С.Ю. Коноплястої, О.В. Мамічевої, Г.М. Мерсіянової, О.А. Наумова, М. Пишчек, А.І. Раку, К.В. Рейди, Т.М. Стариченко, Е.М. Хотєєвої, Л.М. Шипіциної та ін.

Найбільшою мірою своє використання поняття –соціально-побутове орієнтування» знайшло у спеціальній психолого-педагогічній літературі. Воно розглядається і як процес, і як результат адаптації та соціалізації особи. Це поняття знайшло відображення і в назві навчального предмета, який представлено в навчальних планах спеціальних шкіл для дітей з порушенням психічного та фізичного розвитку.

В корекційній педагогіці соціально-побутове орієнтування розглядається як важлива складова системи спеціальної освіти, корекційно-спрямований педагогічний вплив якої має забезпечити адаптацію дитини з вадами інтелектуального розвитку до життєдіяльності, сучасних соціально-економічних умов та інтеграції її в суспільство [1; 3; 4; 5 та ін.].

Проаналізуємо етимологію терміну «орієнтування» в загальній та спеціальній педагогіці і психології.

Визначення орієнтуванню як складній пізнавальній діяльності, що включає різні психічні функції – впізнання (ідентифікація), сприймання, спостереження за предметами і явищами, їх розташуванням, визначення напрямку руху тощо, – наведено в дефектологічному словнику. Тобто в поняття «орієнтування» включені не тільки вибір напрямку руху та орієнтування в просторі, але й процес дослідження властивостей як самого простору, так і об'єктів, що його наповнюють.

Дослідженнями П.Я. Гальперіна доведено надзвичайно важливу роль активної орієнтовної діяльності в процесі формування нових розумових понять у здорових дітей. Згідно твердження про ідентичність, рівнозначність основних факторів, які зумовлюють розвиток нормальної

та аномальної дитини (Л. С. Виготський) висновки, зроблені вченим, стосуються також і дітей із ЗПР, що підтверджено багатьма науковцями (В.І. Лубовський, Л.І. Переслені, І.Ю. Кулагіна, К.С. Лебединська, У.В. Ульяновка, Ж.І. Шиф та ін.).

Вченими С.Я. Рубінштейн та А.Я. Івановою орієнтовна діяльність була запропонована для використання в якості критерію оцінки розумового розвитку дитини.

В загальній та корекційній педагогіці термін «орієнтування» включений до широкого кола спеціальних методик навчання: наприклад, з математики – орієнтування в умовах задачі, ручної праці – орієнтування в завданні (який передбачає аналіз наступного завдання, визначення етапів його виконання, способів дій і кінцевої мети; актуалізацію і аналіз знань, необхідних для виконання даного завдання, встановлення зв'язків між знаннями і тими діями, які їм відповідають тощо).

В посібнику В.І. Бондаря і К.В. Рейди розроблені показники рівнів орієнтованості учнів допоміжної школи на уроках трудового навчання, які можуть бути адаптованими до використання на заняттях з СПО.

В систему навчання сліпоглухих соціально-побутове орієнтування увійшло як спеціальний дидактичний принцип (В.М. Чулков).

Характеризуючи сенсорно-перцептиву організацію людини як єдину систему аналізаторів, Б.Г. Ананьєв підкреслював її включеність до загальної структури людського розвитку. Дане положення підтверджує тісний взаємозв'язок між першою (відчуття, сприймання) та другою (мислення, пам'ять, увага, уява) сигнальними системами, зв'язок між якими забезпечується мовленням людини.

За відсутності первинних вад зору, слуху та інших видів відчуття у молодших школярів з затримкою психічного розвитку процес сприймання характеризується уповільненістю, фрагментарністю, інактивністю, обмеженістю, неточністю та недостатньою диференційованістю образів-уявлень. Порушення мовлення особливо на початку навчання в дітей із ЗПР

проявляються в нерозумінні навчального матеріалу, в труднощах оволодіння читанням і письмом, новими формами мовлення: переказом (оповіданням), міркуванням; в недосконалості регулюючої функції мовлення, що негативно позначається на управлінні діяльністю дитини з боку дорослих, та на формуванні саморегуляції поведінки (В.І. Лубовський, І.А. Коробейнікова, Л.І. Переслені, О.С. Слепович, Р.Д. Тригер, Т.А. Фотекова та ін.).

Численними дослідженнями з'ясовано, що уповільненість сприймання цієї категорії дітей спричинена більш повільним, ніж у нормально розвинутих однолітків, перебігом розумової діяльності (Л.І. Переслені, М.Н. Фішман). Серед низки факторів, що безпосередньо впливають на уповільненість опрацювання інформації в дітей із ЗПР

(недостатньо сформовані образи-уявлення, недосконалість перцептивних операцій та спостереження) виділяють вади орієнтовної діяльності (В.І. Лубовський, С.К. Сиволапов, П.Б. Шошин та ін.).

Відомо, що процес сприймання відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами, а тому успішність його функціонування обумовлюється якістю їх перебігу: мислення (усвідомлення об'єкту сприймання), мовлення (позначення його словом), почуття (виявлення ставлень до нього), воля (свідома організація перцептивної діяльності), характерні риси особистості (уважність, спостережливість) тощо.

Проведений аналіз використання терміну «орієнтування» у загальній та спеціальній педагогіці й психології, як компонента будь-якої діяльності людини (і соціально-побутової зокрема), дозволив, по-перше, визначити її складові (відчуття, сприймання, мова), по-друге, сприяв з'ясуванню психолого-педагогічних умов стосовно їх розвитку та корекції.

В подальшому під **орієнтуванням** в соціально-побутовій сфері будемо розуміти процес сприймання соціальної інформації (шляхом спілкування, читання, прослуховування, перегляду засобів інформації тощо) дитиною, її усвідомлення з подальшим пошуком та прийняттям відповідного алгоритму дій.

Таким чином, процес орієнтування можна представити у вигляді наступного алгоритму дій: *процес сприймання* → *процес усвідомлення* → *пошук оптимального варіанту розв'язання проблемної ситуації* (соціальної чи побутової).

Мета занять з СПО, як зазначається в чинній на сьогодні програмі та в понятійно-термінологічному словнику за редакцією академіка В. І. Бондаря, полягає у практичній підготовці дітей до самостійного життя і господарсько-побутової праці, у формуванні чітко визначених знань, умінь і навичок. Змістом програми передбачено формування у дітей умінь доглядати за житлом, одягом, користуватися сферою послуг, торгівлі, зв'язку, транспорту, навичок організації харчування, розподілу бюджету в сім'ї тощо.

Відзначається, що СПО має виразний гуманістичний, культурологічний, розвивальний характер. В його основі лежать освітні,

виховні і корекційно-розвивальні цілі.

Соціально-побутова діяльність, будучи одним із видів діяльності, відповідає соціальним й індивідуальним потребам, сприяє формуванню духовності, високої культури, моральності, естетичності й вихованості. Вона забезпечує компенсацію недоліків у розвитку, соціалізацію й адаптацію дітей. Педагогічно обґрунтований, логічно впорядкований зміст щодо соціально-побутового орієнтування, що зафіксований у вигляді інформації в навчальних програмах і посібниках, є основою для засвоєння учнями способів дій для самостійної побутової діяльності.

Отже, СПО як навчальна дисципліна, створює підґрунтя для вирішення багатьох соціальних і побутових проблем, від чого значною мірою залежить буття як особистості, так і суспільства в цілому.

На думку науковців Л.С. Дробот, В.Й. Кондрашина, С.Ю. Коноплястої, Н.П. Павлової та ін., процес учіння соціально- побутовому орієнтуванню має містити в собі пізнавальну спрямованість, орієнтовану на засвоєння норм соціальних відносин; комунікативну спрямованість, орієнтовану на вміння будувати комунікативні стосунки, повинен забезпечувати самореалізацію в діяльності та емоційну спрямованість, необхідну для вираження ставлення до себе як суб'єкта діяльності та інших людей. Важливим результатом ефективного засвоєння соціально- побутових знань, умінь, навичок, на думку більшості вчених, – це навчання вихованців бути –продуктивними членами суспільства, залучення їх до реалізації прав і обов'язків цього суспільства, інтеграція в життя суспільства [1; 3; 4; 5 та ін.].

Для розуміння суті СПО, його ролі в соціалізації та становленні особистості важливе значення мають думки, що представлені у літературних джерелах. У свою чергу, Е. Дюргейм визнає, що залучення дитини до світу дорослих людей, до їхньої діяльності, до світу почуттів і переживань, тобто до всього того, чим живе суспільство, – завдання, яке людство вирішує відтоді, коли стало усвідомлювати необхідність у передачі кожному наступному поколінню досвіду попереднього покоління. Автор зазначає, що після народження дитина знаходиться під впливом готових законів і звичаїв, правил поведінки, мови, грошової системи, що функціонують незалежно від неї. За визначенням Е. Дюргейма, –соціальний факт|| здійснює на індивіда зовнішній тиск, а саме у процесі СПО дитина здобуває здатність брати участь у соціальному житті, і сприяє цьому все оточення: родина, школа, сусіди, однолітки, засоби масової інформації та ін.

Соціально-побутовий аспект становлення особистості – це аспект формування у неї ціннісних орієнтацій. Адже саме побут, проникаючи до всіх сфер життя особистості, органічно взаємопов'язується з сукупністю умов матеріального й духовного життя суспільства, визначає ієрархію цінностей в цілому.

У плані соціалізації СПО характеризується і як процес саморозвитку й самореалізації особистості, в ході якого відбувається не тільки актуалізація засвоєної системи соціальних зв'язків і досвіду, але й створення нового, особистого досвіду.

СПО у психолого-педагогічній науці та практиці передусім пов'язують з навичками самообслуговування; реалізацією умінь і навичок із самообслуговування під час повсякденної діяльності та діяльності у вільний час; готовністю до самостійного життя в навколишньому середовищі [6].

Так, З.І. Калмиковою, Н.І. Ліфінцевою, СПО розглядається як володіння інструментальними навичками, що становить передумову навчання та виконання трудової діяльності.

У працях Л.С. Дробот, Н.П. Ілащук, Г.М. Мерсіянової відзначається, що СПО – не лише володіння дитиною навичками, які їй будуть потрібні у вирішенні різних питань самостійного життя, а й морально-етичними нормами поведінки, навичками спілкування з людьми, художній смак, санітарно-гігієнічна культура тощо.

На думку Л.М. Шипіциної [6] навчання СПО має включати:

- соціально-побутові навички життєдіяльності в домашніх умовах;
- соціально-побутові навички життєдіяльності за межами дому;
- навчальні навички та навички трудової діяльності.

Визначення інших, різних за своїм змістом і функціями складових СПО представлено у працях В. Слот, Х. Спаніярд, Т.І. Шульги, Т.І. Штурманової:

- вміння виконувати домашні обов'язки;
- вміння користуватися елементарними інфраструктурами;
- вміння дотримуватися правил безпеки життєдіяльності, охороняти здоров'я;
- вміння прислуховуватись до думки інших;
- бути незалежним, дружити.

Виходячи з аналізу виділених структурних компонентів СПО, найважливішими групами умінь і навичок визначаються ті, що стосуються орієнтування в умовах побуту та поза ним; предметно-практичної діяльності та спілкування; передумов успішної навчальної та трудової діяльності. Загалом же слід відзначити, що їх сформованість у дитини є запорукою її успішної соціальної адаптації та інтеграції до суспільства.

Проблема формування СПО є особливо актуальною тоді, коли йдеться про ускладнені умови соціалізації дитини, зокрема коли дитина- сирота перебуває в умовах закладу інтернатного типу. Ще більшої гостроти ця проблема набуває тоді, коли така дитина має порушення в розвитку, зокрема затримку психічного розвитку.

Відповідно до суті СПО, його складових має здійснюватися і формування цього надбання у дитини. У широкому розумінні СПО

передбачає соціалізацію дитини на основі засвоєння нею знань, умінь і навичок з усіх змістових складових СПО.

Відомо, що засвоєння соціально побутових вмінь і навичок відбувається в процесі активної діяльності людини. Цю думку конкретизує стосовно навчання дітей-сиріт із ЗПР учений В. Й. Кондрашин. Він вважає, що для забезпечення активності дитини слід поєднати різні види її діяльності. Розвиток активності досягається створенням ситуації, яка вимагає самостійного пошуку шляхів

задоволення інтересів і потреб. Дитина має розуміти корисність і доцільність своєї діяльності, бачити її результат.

Л.М. Шипіцина у своїх дослідженнях показує, наскільки важливо дитині, яка виховується у школі-інтернаті, навчитися спілкуватися. Здатність виразити свої бажання, попросити про допомогу, реагувати на слова інших людей допоможе їй адаптуватися в оточуючому середовищі, навчитися жити в ньому [6].

У праці Н.М. Неупокоевої, що присвячена висвітленню результатів дослідження спілкування молодших школярів із дорослими та однолітками в умовах школи-інтернату, відзначається, що внутрішньокolleктивне життя постійно ставить дитину в ситуацію взаємозалежності, що об'єктивно сприяє формуванню вміння жити серед людей, вчить техніці спілкування.

Таким чином, наведені думки свідчать про те, що значення СПО для становлення особистості розглядається у плані двох найважливіших детермінант – соціалізації та індивідуалізації; СПО значною мірою забезпечує становлення соціально-значущих властивостей особистості на основі засвоєння суспільного досвіду та становлення особистості як саморегульованої системи на основі формування самосвідомості.

Список використаних джерел

1. Дробот Л.С. Формування санітарно-гігієнічної культури в розумово відсталих учнів у процесі навчання соціально-побутового орієнтування: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Дробот Людмила Степанівна. – К., 2006. – 173 с.
2. Зыкова Т. С. Социально-бытовая ориентировка в специальных (коррекционных) образовательных учреждениях I и II вида: пособие для учителя / Т. С. Зыкова, Э. Н. Хотеева. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 199 с. – (Коррекционная педагогика).
3. Кондрашин В. И. Влияние особенностей развития детей-сирот с задержкой психического развития на их социальную адаптацию в условиях школы-интерната: дис. ... канд. псих. наук.: 19.00.08 / Кондрашин Владимир Иосифович. – М., 1992. – 135 с.
4. Коноплястая С. Ю. Воспитание готовности к хозяйственно-бытовому труду учащихся вспомогательной школы (на материале социально-бытовой ориентировки): автореф. дис. на соискание научн.

степени канд. пед. наук: спец. 13.00.03 –Специальная педагогика // Коноплястая Светлана Юрьевна. – М., 1990. – 23 с.

5. Павлова Н. П. Моделирование реальных ситуаций на занятиях по социально-бытовой ориентировке / Н. П. Павлова // Дефектология. – 1987. – №2. – С. 26-33.

6. Шипицына Л. М. –Необучаемый// ребёнок в семье и обществе.

Социализация детей с нарушением интеллекта / Шипицына Л. М. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – СПб.: Речь, 2005. – 477 с.

The article describes the issues of social integration of orphaned children of primary school age with mental retardation, presents the results of psychological features of welfare orientation and set of psychological and pedagogical conditions of its optimization

Keywords: welfare orientation, delay of mental development, orphaned children of primary school age, welfare orientation skills and ability.